

هه‌لۆیسته‌یه‌ك له‌سه‌ر هه‌ندىك له‌ بۆچونه‌كانى شىخ محهمه‌دى خاڵ له‌كتىبى (البیتوشى) دا

پ.د. محهمه‌د زوبىر بايه‌زى مىراوه‌بى

م.لاله شىخ عبدالرئوف نه‌قشبه‌ندى

نووسەر، وەرگیر، توێژەر

نووسەر، وەرگیر، توێژەر

مامۆستا له‌ ناوه‌نده‌كانى زانستى مه‌هاباد

lala.naqshbandi@gmail.com

mohammad.zobeir133@gmail.com

به‌روارى بۆلاوكر دهنه‌وى توێژينه‌وه : ۲۰۲۵/۳/۹

به‌روارى وەرگرتنى توێژينه‌وه : ۲۰۲۴/۹/۱۵

پوخته

قوتابخانه ئابینیه‌كان له كوردستاندا وەك سه‌رمه‌كترين مه‌لبه‌ندى خوێندن، له‌كاتى دامه‌زراندن و ده‌ست به‌كاربوونيان له‌ دێرزهمانه‌وه، گه‌له‌ك كه‌سانى لێهاتووێان په‌روه‌رده‌ كردوه و پێگه‌ياندوه، و میژووی كوردستان له‌ به‌شه‌دا زۆر رازاوه‌یه. یه‌كێك له‌و كه‌سایه‌تیه‌یه‌ مەزن و خاوه‌ن به‌رهمانه‌ی كـورد، كه‌ دهرچووی قوتابخانه نه‌رینه‌یه‌كانى كوردستانه، شىخ محهمه‌دى خاڵه.

شىخ محهمه‌دى خاڵ وەك ئەستێره‌یه‌كى درموشاوه‌ی ئاسمانى زانست و ئەده‌بى كوردستان، زۆر كه‌لێن و قوژبى پرووناك كردووه‌ و ته‌نانه‌ت تیشكى پرووناكى ئەو سنوورمه‌كانیشى بربوه و وەك كه‌سێكى كاریگەر و خاوه‌ن ڕا، له‌ بواره‌كانى ته‌فسیر، ئەده‌ب، میژوو و... هتد، جیگه‌ی تێرامانه. به‌رهمه‌كانى ئەو پرووناكه‌رموه و ئاوه‌دان كردنه‌وه‌ی دیوهمانى – ئەده‌بیاتی ئیسلامى كوردیه. شىخى خاڵ ماوه‌یه‌كى زۆر وەك مه‌له‌وانێكى كارامه، له‌ قولایى زه‌ریای بى بنى زانست و وێژه‌ی ئیسلامى و كوردیدا مه‌له‌وانى كردوه و چه‌ندین به‌رهمه‌ی ناوازه‌ی پێشكه‌شى كۆمه‌لگا كردوه.

له‌ بواره‌كانى جیگه‌ی سه‌رنجى ئەو، زیندووكر دهنه‌وى ناو و به‌رهمه‌ی زانایانى كورده و له‌و ڕیگایه‌وه هه‌ولێ بى‌وچانى داوه و نووسینی ژياننامه‌ی عه‌لامه شىخ مه‌عروفى تودێ، عه‌لامه مه‌لا عه‌بدوللای بێتوشى و موختى زه‌هاوى، خۆى باشتري‌ن به‌لگه‌ن له‌سه‌ر دلسۆزى و ڕهنجى خاڵ بۆ بوژاندنه‌وى ناو و ناوازه‌ی زانایان.

له‌و توێژينه‌وه‌دا هه‌ولمان داوه سه‌نگ و سوکێكى په‌رتووکی (البیتوشى) شىخى خاڵ بکه‌ین و ده‌رووبه‌ك بکه‌ینه‌وه له‌سه‌ر ئەو به‌رهمه ناوازه‌ی كه‌ باس له‌ كه‌سایه‌تیه‌ بێتوشى و ژيان و به‌رهمه‌كانى ده‌كات و سه‌رچاوه‌یه‌كى به‌نرخ و به‌هايه‌ كه‌ ئەمڕۆ له‌به‌ر ده‌ست ئیمه‌دايه.

شێوازی توێژينه‌وه‌كه‌مان به‌ گۆيره‌ی سه‌رچاوه‌كانى كتیبخانه‌یه‌یه.

وشه‌پێر: محهمه‌دى خاڵ، (البیتوشى)، مه‌به‌سته نه‌خلاقیه‌كان

پیشهکی

له ناسمانی زانست و ئهدهیدا گهلێک ئهستیره ی درهوشاوه بوونیان ههیه که تیشک و رووناکی ئهوان، رینگه ی پر تهوژم و زمیریای پر شهپۆلی ژیانگی مرقایه تیهکان له تارمایی رزگار کردوه. بێگومان لهناو مهزنه پیاوانی ههر نهتهوهیهکدا کهسانی دهگمهن و خاوهن هزر و ئهندیشه ی فراوان هههبون که مایه ی شانازی بوونه و کۆمهله گاکه یان بهرمو پیشکوتن و نهسرموتن هانداده.

ئهگهر به وردی چاوێک بخشینین بهسهر لایه رهکانی میژووی نهتهوه کهماندا، بهباشی بۆمان دهردهکهوێت که بهشیکی ههره زۆری زانیانی کورد به نهاسراوی رۆشتوون و ئهورو ئیمه ی کورد هیچ زانیاریه کهمان دهباره ی ئهوان نهیه. ئهگهر ههول و ماندوو بوونی کهسانیکی و هک شیخ محهممه دی خال نهوابه، بێگومان دهسته یهکی دیکه ش له زانیانی گهله کهمان به ههمان ناقداردا دهروێشتن و پهراویز دهخران و ناو و ئاوازیان به تهواوی کوێر دهبوویهوه. جینگه ی شانازی و مایه ی شادییه که ئهمرۆ ناوه دهکانی زانستی و ئهکادیمی و ئهدهبی، ههله دهستن به زیندو و کردنه ی ناو و بهر ههمهکانی زانیانی کورد و چالاکی دهنوین، که کۆنفرانسی ئیستا، نهموچینکی ئهو چالاکییه زانستیهیه.

کتیبه ی (البیتوشی) شیخی خال په لکیکی زیرینه که میژوو لهخۆی گرتوه که ژیان و بهر ههمهکانی بێتوشی به زیندوویی هێشتوتهوه و نهیه هێشتوه تهه و مژی بی ههستی و نامویی لهسهر بکهوێت و لهبهر دیدی نهتهوه و گهل ون بێت.

هۆکاری ههلبژاردنی توێژینه وه کهمان ئهوهیه که:

لهبهر گرینگه ی بابته و ئهرکی ئایینی، زانستی و وێژدانی، به باشمان زانی که له رینگای ئهو توێژینه وه ش بێت، ههول بدریت ناو و ئاوازی زانیان کپ نه بێت و چینی ئهورو بهتایهت خوێندکاران بهباشی ئاشنای زانیانی نهتهوه که یان بن.

میژووی توێژینه وه : لهم توێژینه وه دا بههرمان و مرگرتوه له میژووی لێکدانوهیهی- شیکاری و له چهند بابته دا به دیدیکی رهخنه یی، ههولمانداوه هه ندیک له لایه نی ژیان ی بێتوشی و هک خۆی ده ربه خه ی.

ناسته نگهکانی بهردهم توێژینه وه: بێتوشی زانییهکی بلیمهت و ههله کهوتوو بووه، ههروه ها سه رده می ژیان ی له ئیمه دووره سه رچاوهکانی په یوه ست به ژیان ی ئه ویش زۆر نین. بۆیه پیمان وایه ده بی زۆر به وریایی و زانستی شیکاری بۆ بابته کهان بکریته. ههروه ها شیخی خال له کتیه کهیدا چهند لایه نی گرینگه ی ژیان ی بێتوشی روون نه کردوتهوه، ئه مه ش خۆی ناسته نگه ی بهردهم توێژینه وه کهیه که پێویستی به ورد بینی ههیه.

توێژینه وه کهمان وه ها دار شتوه که :

بیکه ی به دوو بهش. له بهشی یه کهمدا تیشکهان خستوته سه ر کور ته یه که له ژیان و ئهحوالاتی شیخی خال، تاییه ته نه دیهکانی له نووسیندا وه شیوه ی بهیانی خال و له بهشی دوو هه میشه دا، شیکاریهکی کتیبی (البیتوشی) مان کردوه له گهل تیگه ی شتهکانی ئه خلاق ی خال له (البیتوشی) دا و دواتر چهند تییینیمان له سه ر (البیتوشی) نووسیوه که جینگه ی سه رنج و تیرامان.

له کۆتایی دا ئه منجامی توێژینه وه و پێرستی سه رچاوهکان و پوخته ی توێژینه وه به زمانی جیاواز له زمانی توێژینه وه خرا ونه ته روو.

شیکردنه وه ی سه رچاوهکان: له نووسینی سه رچاوهکاندا، شیوازی هاروارد بهکار هاتوه له تیکست دا و له کۆتایی توێژینه وه کهماندا پێرستی سه رچاوهکان به تهواوته ی خرا وه ته روو.

بهشی یه کهم

۱.۱. کردنه وه ی ده لاقه یه که له سه ر ژیان ی شیخی خال

له سالی (۱۹۰۴ز) دا، ئهستیره یهکی دیکه له ناسمانی زانست و ئهدهبی کوردستان ده رکهوت، که ههر له کاتی ده رکهوتنیدا تا دوا پر شنگی رووناکی له سالی (۱۹۸۹ز)، تیشکی رووناکیه که ی، نهک تهغیا زید و نیشتمان، به لکوو ده رموه ی سنور کهانی ولات و نیشتمان کهمانی رووناک کردبوویهوه. ئه م ئهستیره پر شنگداره، شیخ محهممه دی خاله.

خال، که سایه‌تیه‌کی هه‌لکه‌تووی گۆره‌پانی زانسته بووه و زۆر به‌توانا و به‌هرمه‌ند و خاوه‌ن به‌هره‌م بووه. به‌هره‌مه‌ ناوازمه‌کانی خال، زۆر که‌لین و قوژبنی په‌رتوکه‌خانه‌ی نایینی، زمان و نه‌ده‌ب و میژووی کوردی پر کردۆته‌وه.

له‌سهرده‌می منالیدا بووه که شه‌ری یه‌که‌می جیهانی هه‌لگیرساوه و ته‌م و مژی ته‌م شه‌ره‌ کاریگه‌ری زۆری خستۆنه‌ سه‌ر خه‌لک به‌گشتی و به‌تایبه‌تی له‌سه‌ر خال (محهممه‌د سالج ئاراس، ۲۰۱۵: ۹)، چونکه‌ شه‌ر خۆی ویرانه‌که‌رمو ریگه‌ره‌ له‌به‌رده‌م پێشکه‌وتن و ئاسایش و ئاسوده‌یی‌دا.

قه‌له‌می به‌برشتی خال له‌ زۆر بواردا له‌ چه‌رخاندا بووه و به‌هره‌مه‌کانی وه‌ک خه‌زێنه‌یه‌کی پر بایه‌خن بۆ کورد و کوردستان. یه‌که‌یک له‌ بوارمه‌کانی جیهانی سه‌رنجی ژبانی شیخی خال، چاکسازی و نوێخازی‌یه‌که‌ی ئه‌و بووه که له‌ نیوان ساله‌کانی (۱۹۴۹-۱۹۳۹) زاییه‌یدا، گوتارمه‌کانی له‌م روومه‌ له‌ گوفاری گه‌لاوێژدا ب‌لاوده‌که‌رایه‌وه. (محهممه‌د سالج ئاراس، ۲۰۲۱: ۵)

یه‌ک له‌ خه‌زمه‌ته‌ به‌نرخه‌کانی خال، که‌ بۆته‌ هۆی ده‌وله‌مه‌ندی زیاتری که‌لتور و فه‌ره‌نگی کوردی، کتێبی فه‌ره‌نگی خاله‌ که‌ به‌ یه‌که‌م فه‌ره‌نگی کوردی به‌ کوردی ده‌ژمێردرێ. به‌رگی یه‌که‌می فه‌ره‌نگی خال له‌ سالێ (۱۹۶۰ ز) له‌ ۳۳۸ لاپه‌ره‌دا، به‌رگی دووه‌می له‌ سالێ (۱۹۶۴ ز) له‌ ۳۳۸ لاپه‌ره‌دا و به‌رگی سێهه‌می له‌ ۵۱۱ لاپه‌ره‌دا له‌ سالێ (۱۹۷۶ ز)دا له‌ سلیمانیه‌ چاپ کراوه. (سلطانی، ۱۳۸۰: ۶۷)

۱.۲. چه‌ند تایبه‌تمه‌ندی شیخی خال له‌ نووسیندا

به‌ بروای ئێمه‌، شیخی خال خاوه‌نی چه‌ندین تایبه‌تمه‌ندی تاکێ بووه له‌ بواری نووسیندا و ئه‌مه‌ش زۆر به‌ زه‌قی به‌ نووسراوه‌که‌نیوه‌ دیاره. له‌ راستیدا نووسه‌ری به‌توانا ئه‌و که‌سه‌یه‌ که‌ به‌توانی له‌ هه‌ر بایه‌تێکدا به‌ هێزو واقعیانه‌و راشکاوانه‌ و تاقانه‌و سه‌رنج‌راکێش بنووسیت. ناگرێ نووسه‌ریک بایه‌تێک بنووسیت و هێچ په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ جه‌ماوه‌ردا نه‌بیت! ده‌بینین که‌ شیخی خال له‌ رووی کۆمه‌لایه‌تیوه‌ چه‌نده‌ به‌هێز بووه، بۆیه‌ به‌ باوه‌ر و قه‌ناعه‌تی به‌م په‌یوه‌ندییه‌ و کارکردن له‌ پێناویدا، ده‌بینین که‌ ئه‌مه‌رو نووسینه‌که‌نی له‌به‌ر چاوه‌ ده‌لان.

خال توانویه‌تی زۆر به‌ راشکاوانه‌ و تیگه‌یه‌شتوانه‌ بنووسیت و له‌ ریگای ووسینه‌که‌نیوه‌ مه‌سیح و په‌یامی خۆی گه‌یه‌اندوه‌. له‌به‌ر ئه‌وه‌ که‌ خۆی زمانزان و ئه‌دیبێکی باش بووه و به‌سه‌ر هه‌موو بوارمه‌کانی نووسیندا ب‌لاده‌ست بووه، وایکردوه‌ که‌ نووسینه‌که‌نی تاک و تاقانه‌بن. شیخی خال سالانێکی زۆر قازی و دادوه‌ر بووه، ئه‌مه‌ش وایکردوه‌ که‌ ئه‌و که‌سیکی شارماوه‌ به‌ ناگا بیت له‌ زۆربه‌ی

کێشه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان، له‌ لایه‌کی ترمه‌ یه‌که‌تر له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌که‌نی شیخی خال وکه‌مه‌لاوه‌ زانایه‌کی نایینی به‌شداری کارا بووه‌ له‌ نووسین له‌ رۆژنامه‌که‌نی ئه‌وکاتی عیراق و کوردستاندا

یه‌ک له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌که‌نی دیکه‌ی خال ئه‌وه‌ بوو، که‌ خۆی توێژه‌ریکی باش و لێهاته‌ووبوه‌ و ده‌بینین که‌ بۆ نمونه‌، سالانێک گه‌ران و لێکۆلینه‌وه‌ی، فه‌ره‌نگی خالی لێهاته‌وته‌ به‌هره‌م و ئه‌مه‌ش ده‌رخه‌ری لێهاته‌وویی و کارامه‌یی ئه‌وه‌ له‌ رووی توێژینه‌وه‌و لێکۆلینه‌وه‌دا.

شیخی خال جگه‌له‌وه‌ی که‌ خۆی مه‌زاق و توانایی نووسینی هه‌بووه، له‌ نووسیندا زۆر مه‌کو‌ر و پێداگر بووه. چونکه‌ باش زانیویه‌تی که‌ بێتوو پێداگر نه‌بی، هه‌وله‌که‌نی ناگه‌نه‌ نه‌جام. به‌رای ئێمه‌ ئه‌وه‌ی ئه‌مه‌رو ئێره‌ کۆکردۆته‌وه‌، به‌هره‌می رهنج و پێداگری و هه‌وله‌که‌نی ئه‌وه‌.

شیخی خال زانیاری گشتی زۆری هه‌بووه. وه‌ک پێشتر نا‌ما‌ژمه‌مان کرد، خال هه‌ر له‌سه‌رده‌می منالیدا له‌ناو کێشه‌که‌نیش و هه‌رای شه‌ری یه‌که‌می جیهانیدا بووه و زۆر شتی بێنیومه‌ بیستوه‌ و دواتریش بۆ خوێندن، زۆر ئه‌ملاولای کردوه‌ و ئێتر زۆر زانیاری کۆکردۆته‌وه‌ له‌ ریگای نووسینه‌وه‌ خستویه‌ته‌ به‌رده‌م رۆشنی‌به‌ران و لێکۆله‌ران و وایکردوه‌ که‌ نووسینه‌که‌نی هه‌روا به‌هره‌مانی به‌مێننه‌وه‌.

۱.۳. شیوه‌ی به‌یان و دهریرینی خال له (البیتوشی)دا

به گشتی ژياننامه‌كان له بهشی پێشهکی، تیکست و ناوهرۆکی کتیب و کۆتایی پیکنیت. (منزوی، ۱۳۷۰: ۵۵) ئهو به‌شه که ژيان و به‌سه‌رهاتی ته‌واوی که‌سه‌که له‌خۆده‌گریت، هه‌مان ناوهرۆک و به‌شی سه‌رمکی کتیبه‌که‌یه و به‌چهند به‌ش و لقی‌تر دابه‌ش ده‌کریت و نووسه‌ر زۆر ده‌سته‌واژه‌ی ئه‌ده‌بی و کینایه و نه‌رێساتی تێیدا به‌کارده‌هێنیت.

ناقدهری ئهو جۆره کتیبانه‌ش به‌ نازناوی ئهو شاعیره یان ئهو زانایانه‌ی که ده‌رباره‌ی ده‌نوسریت پیک دی. وه‌ک (البیتوشی) که نازناوی ناسراوی مه‌لا عه‌بدوللای بێتوشی‌یه.

شیخ محهمه‌دی خال هه‌ر له‌سه‌ر هه‌مان رێچه‌ی زانستی نووسینی ژياننامه‌كان، کتیبی (البیتوشی) نووسیه و به‌ جیا کردنه‌وه‌ی به‌ش و لقه‌كان، ژيان و به‌سه‌رهاتی بێتوشی تاوتوتی کردوه.

شیخی خال له‌ نووسینی (البیتوشی)دا زیاتر شیوازی ته‌وسیفی (گه‌رادنه‌وه‌یی) به‌کاره‌یناوه که له‌م شیوازه نووسینه‌دا، نووسه‌ر هه‌ول ده‌دات خوێنه‌ر راسته‌وخۆ بپاته ناو جیهانی ئهو به‌ر هه‌مه. (محمدین یحیی، ۱۹۷۹: ۵۸) و جاری وایه خوێنه‌ر هه‌ست به‌وه ده‌کات که خۆی له‌ناو رووداوێکی ژيانیه‌ی ئهو که‌سه دایه. شیخی خال جوانکاری و نێزمی له‌ نووسینه‌که‌دا به‌کاره‌یناوه که خوێنه‌ر به‌ ته‌واوتی ده‌خاته ناو دونه‌ی ئه‌ده‌بی و ژبانی بێتوشی.

هه‌روه‌ها زۆر به‌باشی شیوازی شروقه کردنی بابته‌کانی به‌کاره‌یناوه که خوێنه‌ر هه‌ست به‌وه ناکات له‌ زۆرتهرین بابته‌که‌ندا به‌دوای سه‌رچاوه‌ی‌تردا بگه‌ریت. بۆ نمونه که شیخی خال له‌باره‌ی شه‌رح و شروقه‌ی قه‌سیده‌ی پێنجه‌می بێتوشی که بۆ شیخ نه‌حمه‌د بن عبدالله، حاکی ئیحه‌سای ده‌نوسێ، به‌باشی ورده‌کاری ده‌خاته به‌رده‌ست خوێنه‌ر و شروقه‌یه‌کی وشه‌کانی ناو شیعه‌مه‌کی له‌ په‌راویزدا به‌باشی ده‌کات. (خال، ۱۹۵۷: ۱۴۶)

له‌به‌شی شیکاری به‌ر هه‌مه‌کانی بێتوشیدا، به‌ ته‌واوتی زانیاری راست و ورد ده‌خاته به‌رده‌ست. به‌ نمونه:

المکفرات: منظومة مختصرة في تسعة و أربعين بيتا، حاوية جميع الخصال المكفرة للذنوب، و هي رسالة بديعة في بابها أدبية الاسلوب بعبارات سلسلة كأنها النثر المنظوم، نظمها في بلدة الاحساء سنة ألف و مائة و أربع و تسعين، حيث في آخرها مشيرا إلى ذلك:

ناظمها المفقر البیتوشی صاحب نقد العمل المغشوش...

(خال، ۱۹۵۷: ۱۰۸)

به‌شی دووه‌م

۲.۱. پیکهاته‌ی کتیبی (البیتوشی)

یه‌کێک له‌ به‌ر هه‌مه ناوازه‌کانی شیخ محهمه‌دی خال، کتیبی (البیتوشی)یه که له‌ سالی (۱۹۵۷ز) چاپ کراوه و که‌وتوته به‌رده‌ست. خال، په‌نجه‌ی خستوته سه‌ر ژيانی که‌سایه‌تیه‌کی مه‌زنی کورد، عه‌لامه‌ بێتوشی که یه‌کێکه له‌ جه‌مسره به‌هێز مه‌کانی زانستی و پێشه‌نگی قافله‌ی زانایانی سه‌رده‌می خۆی، که به‌چهند وشه و ده‌سته‌واژه‌ی به‌ پێز به‌م جۆره پێناسه‌ی (بیتوشی) کردوه:

(كان (البیتوشی) عالما متبحرا و لغويا بارعا و شاعرا مجيدا و ادبیا کبیرا و کاتباً ماهرا و خطاطاً باهرا و كان مع ذلك اماما کبیرا فی العلوم الاسلامیة).

(خال، ۱۹۵۷: ۶)

کتیبی (البیتوشی)، پیکهاتوه له پیشهکی، بهشی بهکم لهسەر ژیان و بهسەر هاتی بیتوشی و بهرهمهکانی، بهشی دووهمیش لهسەر شاعر و نامهکانی بیتوشی، تهغیزات و خاتیمه. له بهشی بهکمدا، شیخی خال زور به وردی و زانستیهان ژانی بیتوشی و پیگهی نابینی، زانستی و ئهدهبی ئهوی خستوته بهر دیدی خوینهران. له بهشی دووهمیشدا ههندی له شاعرهمهکی و فارسیهکانی بیتوشی و نامهکانی هیناوه و راقهی بۆ کردوون، بهلام تهنیا ئاماژهی به بهک دیره شیعری کوردی بیتوشی کردووه که له کۆتایی ئهوی توژی نهیهیه له بهشی تیبیهیهکانمان باسمان لهسەر کردووه.

شیخی خال ئاماژهی بهوه کردووه که عهلامهی بیتوشی، بهکێکه لهو زاناو ئهدهیهی که باشترین خزمتیان به ئهدهبی عهرهبی و زانستهکانی قورنان کردووه له سهدی ۱۲ ی کۆچیدا. (خال، ۱۹۵۷: ۳)

به زانایهکی لیهاتووی سهردهمی خۆی ناوی دهبات. ژیان و بهسهرهاتی بیتوشی زور به سهختی و به ماندووبونیکێ تهواو دهستکهوتووه و زور دهستتووسی ئهودیومودیو کردووه و وەک (البیتوشی) خستویهته بهردهم خوینهران و توژی مران و کهڵنیکێ له دیومهانی میژووی زانایانی کوردی پیر کردوته.

شیوازی نووسینی خال لهو پهرتووکهدا، ئهدهیهیه له ههمان حالیشدا سادهیه و به رهوانیژییهکی جوان دايرشتووه. تا ئهوی جیگهی توانیویهتی، به کورتی و پوختی باسی له سهرجهم بابتهکانی ژانی بیتوشی کردووه و بهتهواوتهی خوینهر بۆ ناو دونیای (البیتوشی) کیش دهکات. ئهوی بهرهمهکی خال، سهرچاومهکی گرینگه بۆ توژی مران و شیخی خال بهو بهرهمهکی و ههروهها ژياننامهی شیخی نۆدی و موفتی زههوانی، گهورهترین خزمتی به میژووی زانایانی کورد کردووه.

نووسینی ئهوی چهشنه کتیبانه، سهرمهتا لای موسولمانان دهستی پیکردووه و دواتر نهتهوهکانی غهیره موسولمانیش دهستیان بهم کاره کردووه. (فروزانفر، ۱۳۸۵: ۱۹) شیخی خال وەک درێژ میهدری ریچکهی زانایان، دهستی بهم کاره ناوازمیه کردووه و زانایانی دواي ئهویش تا به ئهمرۆ ههمان ریچکهیان گرتووه.

۲.۲. تیگهیهشتهکانی نهخلاقی خال له (البیتوشی)دا

مرۆف لهو کاتهی که ههست به ههبوونی شتیکی نامۆ لهسهر روخسار و لهش و لاری دهکات، دهچینه بهردهم ئاوینه، بۆ ئهوهی که ئهوی شتانهی که نایانینیت بهباشی بهکونه بهرچاوی. لهراستیدا وانا و مهبهستهکانی نهخلاق، ههمان ئهوی پله و پایهیان لهناو هزر و بیردا ههیه. مرۆقهکان چۆن دهتوانن مهبهستی خویان به بهکتری بناسین؟ بۆیه پهنا دهبنه بهر ئاوینه مهبهستهکان.

جا مهبهست و تیگهیهشتهکانی نهخلاق، ههمان ئهوی تیروانینانن که لهگهڵ بهکارهینانی وشه و دهستهواژهی نهخلاقیی له زهین و خهیاالی مرۆفدا خویان دهنۆین. (یزدی، ۱۳۸۷: ۲۵) ههر نووسهریک بۆ دهربرینی راو بۆچوونی خۆی، وشه و دهستهواژهی جیاواز بهکار دههینیت و دهکری لهگهڵ سهرنج پیدان به هزری نووسهر، شیوازی نوسینیکێ تایبهتی خۆی بیت.

شیخ محهممهدی خال، دهستهواژه و لیکدانهمهی جوان و دلرفینی له (البیتوشی)دا بهکارهیناوه که دهکری بلنن شیوازیکی تایبهتی خۆی بووه. زور بهجوانی شیکاری بابتهکانی کردووه و مانا و مهبهستهکانی نهخلاق دهربارهی بیتوشی له شیوازه نووسینی خالدا دهکویه بهرچاو که سهرنج دهخینه سهر چهند نمونه و نموچیک:

۲.۲.۱. تیگهیهشتی خال لهسهر پروا و قهناعهتی بیتوشی

"كان البیتوشی طویل العمر، ویدل علی قوة بنیته الاصلیه و علی ایمانه و قناعته و عفته" (خال، ۱۹۵۷: ۳۷)

دهبینن که شیخی خال، چۆن مهبهست و مانای نهخلاق لهو رستهدا به دهستهواژهی ئیمان و قناعت و عیقهتی بیتوشی، بهستوتهوه که جیی سهرنجه.

شیخی خال به تیگهیهشتی له پروا و باوهری بیتوشی و دهکهوتنی ئهوی چیر و ههلاوته ئیمانیه لهسهر ناخی بیتوشی بهو شیوه نهخلاقیه و سهفی دهکات و دهلنیت:

"كان البیتوشی مومنا موحدًا من اعماق قلبه و من صميم فواده و كان قوى الاعتماد علی الله" (خال، ۱۹۵۷: ۶۸)

۲.۲.۲. سۆزی بیتوشی بۆ نیشتمانی و بۆچونی خال

له زۆر شوین که باسی عهلامه بیتوشی دمکرت، رمخه لیده گرن که هیچ پهیوهندی و ئهویینیکی بۆ کوردستان نهبووه و ههموو ژبانی لهناو نهتمهوی عهزیدا بهسەر بردووه. ئهو رستهیهی خال، ههموو ئهو گومان و قسه و قسهلۆکانه دهرسپهوه و ئهوه تیگهیشتنی ئهخلاقه خاله دهربارهی بیتوشی:

"ان قلب البیتوشی کان متعلقا بوطنه الاصلی کوردستان تعلق الطائر بعشه" (خال، ۱۹۵۷: ۳۹)

خال به وهسفیکه ئهخلاقه و بۆچوونیکه زانستیهانه، هۆکارهکانی دووربوونی بیتوشی له نیشتمانی خۆی له چوار خالدا له لایهڕهکانی ۴۰ و ۴۱ ی (البیتوشی) خستوته ڕوو که ئهمه خۆی هه وەک باسمان کرد، ههموو گومانیکه نهشیاو دهرسپهوه.

- عدم استتاب الامن في كردستان ...
 - عدم تيسر اسباب المعيشة و الاستراحة في الكردستان بسبب الفتن و القلاقل...
 - وجود علاقة حب صادق و جاذبية مودة قاهرة بينه و بين اصداقاء أغراء له بالاحسان في ايام الشباب و التحصيل...
 - طموح البیتوشی الى طلب المعالی و حب الظهور الغریزی فی کل انسان ...
- (نهبوونی ئاسایش له کوردستان، دهستنهکوتن به کهل و پهلی پێویست بۆ ژيانیکه خۆش و نهبوونی ئاسایش و ئارامی، ههموونی دۆستانیکه باش و خۆشهویستی له نێوانیان له پالنهربوونه بۆ چاکهکردن له سهردهمی گهنجی و خۆیندیدا و ئارهزووی بیتوشی بۆ گهیشتن به پلهکانی بالا).
- ۲.۲.۳. وهفا و نهمهگی بیتوشی له دیدی خال:

بیتوشی ئهوه کهسهی که ههڕگیز بێ وهفایی نهواند بهرامبهڕ به هیچکەس و بگره زۆر فرمانیشی به وهفا و ئهمهگناسی کردووه و شێخی خال بهی جۆرهش مهسهسته ئهخلاقیهکهی له وهسفی بیتوشیدا دههینینه بهرچاو و دهلێت:

"ان البیتوشی کان یأمر دوما بالوفاء و الشکر لصاحب الفضل و النعمة. (خال، ۱۹۵۷: ۷۰) کان البیتوشی وفیا لا ینسی فضلا أو نعمة لأحد. (خال، ۱۹۵۷: ۶۹) (بیتوشی ههمیشه فرمانی به وهفاداری کردووه و پێزان بووه بۆ خاوهن نیعمهت، ههڕگیز بێ وهفایی بهرامبهڕ به فەزڵ و چاکهی هیچ کهس نهکردووه).

۲.۲.۴. گفتی شێخی خال لهسهر پێگهی شیعری بیتوشی

دیاره که بیتوشی لهگهڵ ئهوهی که به زمانهکانی عهرهبی و کوردی و فارسی شیعری هۆنیوه و بهتهواوهتی ئاشنای هونهری شیعری بووه، بهلام هیچ کات خۆی به شاعیر دانهناوه پلهی زانستی به بالاتر له شاعیری زانیوه و تهناوت له شیعریکدا بێزاری خۆی بهرامبهڕ به شاعیری دهربریه :

مع أنني لا أرتضى بالشعر لى لقبا و إن یک کله من عسجد

(نقشبندی، ۲۰۱۱: ۹۴. خال، ۱۹۵۷: ۷۲)

واته: من نامهوئ که له ریگای شیعرموه ناوبهدهر بکهه و شاعیری بپێته نازناوم، ئهگەر ههموی گهوهر بیت.

بۆیه تهنیا بۆ خهمڕموینی دل و ههروهها هاسانکاری له نووسینی بابتهکان، جابهجار دهستی کردووه به شیعری نووسین و زۆریک له بابته زانستیهکانی به هونهری شیعری نووسیوه. جا شێخی خال به رۆچوون له واقیعی کهسایهتی بیتوشی، بهم جۆره پێناسه پێگهی شاعیری بیتوشی کردووه :

{و الحق أن البیتوشی کان شاعرا فی الصف الاول من الشعراء.} (خال، ۱۹۵۷: ۹۳)

{إن ملكة الشعر عند البيتوشي قد بلغت حد الكمال في النمو و النضج، فشعره رفيع القدر.} (خال، ۱۹۵۷: ۷۶) (به راستی بیتوشی له ریزی یهکمی شاعیر اندایه. ههروهه شاعیری بیتوشی لهوپهری تهواری و بی کهمایه سیدایه و پینگه یان بهرزه).

۲.۳. چهند تیپینه کمان له سهر (البیتوشی):

ئهوهی که له سهر لاپهر مکانی زۆریک له کتیب و نووسینه کان و کرۆکی ههندئ له تۆرمکۆمه لایهتیی یهکان و تهناهنهت توژی یهوه ئهکادی می یهکانیشدا دهر باره ی عملامه ی بیتوشی دیته بهر چاو، ئهوهیه که ناکۆکی ههیه له سهر چهند بابتهتی هاوپهیه وهند به ژیا نی بیتوشی.

۱.۱.۳ دهر باره ی سالی له دایک بوونی بیتوشیدا، ههندئ سهر چاو سالی (۱۱۱۰ک)، ههندئ سالی (۱۱۵۰ک)، ههندیک (۱۱۲۰ک) و ههندیکیش (۱۱۶۰ک) یان نووسیوه. (گنجینه گرانمایه، ۵۶). شیخ محهمه دی خال له لاپهره ۱۶ ی (البیتوشی) دا، نیوان سالی (۱۱۳۰) ههتا (۱۱۴۰) ی کۆچی تۆمار کردوه و بهلگه کانیشی نووسیوه. دياره شیخی خال سهر چاو میکی وهه ی له دهستدا نهووه که ریکهوتی ریک و دروستی سالی له دایک بوونی بیتوشی بنووسیت.

راستی ئهوهیه که عملامه ی بیتوشی له سالی (۱۱۳۴) ی کۆچیدا له دایک بووه. که خۆی له ههلبهستیکدا ئهوهی روون کردۆتهوه:

از هجر بی قرارم صد غم به سینه دارم

سال تولدم را وقتی که می شمارم (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۵۵)

که وشه ی (صد) و (غم) به حیسابی ئهجه د، دهینته (۱۱۳۴) که دهکاته سالی له دایک بوونی به دهقیقی. شیخ محهمودی برای عملامه ی بیتوشی، شهرح و شروقهیهکی فلهسه فی ئه وهلبهسته ی بیتوشی کردوه. جا ئه شاعره و شهرحه کی ههوه بوچوونه جیناکۆکی یهکان له باره ی سالی له دایک بوونی بیتوشی دمخزینته پهراویز.

۲.۲.۳. سال و شوینی وهفاتی بیتوشی

دهر باره ی سال و شوینی وهفاتی بیتوشی ناکۆکی ههیه، ههندیک سالی (۱۲۱۱) ی کۆچی و له شاری (احساء) و ههندیکیش سالی (۱۲۲۱) ی کۆچی له (احساء) یان نووسیوه. شیخ محهمه دی خال له (البیتوشی) دا ئهوه سهر چاوانه ی که ههردوو را و بوچوونهکانی تیدایه، هیناویهتی و خۆی ئاماژه ی پی نهکردوه.

{يقول الشيخ عثمان بن سند، تلميذ البيتوشي في كتابه (اصفى الموارد) في صفحة (۱۰۲)، ان البيتوشي توفي عام عشر و مائتين و الف (۱۲۱۰). و يقول في كتابه (سبائك العسجد في اخبار احمد نجل بن رزق الاسعد) في صفحة ۴۰ بأنه توفي عام (۱۲۱۱). و المرحوم السيد محمد امين زكي في كتابه (تاريخ السليمانية وأحداثها) في صفحة ۲۰۷ من انه توفي بالأحساء سنة (۱۲۲۱ هـ.ق).} (خال، ۱۹۵۷: ۳۴)

مامۆستا شیخ رهوفی نهقشبهندی بیژوهی له کتیبی (گنجینه گرانمایه) شهرح و رافه ی (کفایه المعانی) بیتوشیدا، سالی (۱۲۲۱) ی له شاری (بهسره) ی عیراق تۆمار کردوه. (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۱۱۳)

یهکیک له هاوه لانی بیتوشی که دهگوتریت (شیخ احمد کوازی) بووه، سهبارت به سالی مردنی بیتوشی له شاعیریکی فارسیدا دهلیت:

دو یک دو رود چون درمیانه

بود سال وفات آن یگانه

۱۲۲۱

۲.۲.۳. کهسناوی بیتوشی

له ههندیک سهر چاوه دا کهسناوی (ابو محمد) یان بو بیتوشی نووسیوه، و اباسکراوه که بوخۆشی ئهوه کهسناوه ی بهکار هیناوه. (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۵۲)

بۆیه زۆریک له توێژمران پشتیان به نووسراوانه بهستوووه و ههبوونی منالی نێزینیان بهراست زانیوه. له راستیدا بێتووشی، خاومنی منالی نێزینه ههبووه و تهنیا چهند کچی ههبووه. ماموستا شیخ رهئوفی نهقشبندی له گنجینهی گرانامیهدا دهلێت: ئهو کهسناوه، چ له لایهن بێتووشی خۆیهوه بێ یان توێژمران و نووسهران نووسییتان، تهنیا له بهر (تفاؤل بالخیر) بووه. (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۵۳)

جا لهو سۆنگیهوه، شیخ محهممهدی خال له (البیتووشی) دا باسی لهوه کردووه که تهنیا مندالی کچی ههبووه و ئهو سهراوانهیه که باسیان له ههبوونی مندالی نێزینه بۆ بێتووشی کردووه، به ههلهداچوون.

"ان البیتووشی تزوج بنت قاضی الاحساء الشیخ عبدالقادر و انجبت له بنات و من تلك البنات فاطمة الزهراء التي أرخ سنه ولادتها و هی (۱۱۹۳)" بقوله:

سئلت عن تاریخ میلاد ابننتی فاطمة الزهراء بامتحان

فقلت لولا ما یضاهی قدها من غضن بان کان (غصن بان)

ئهو دوو دێره به دهستووسی بێتووشی خۆی له (الحفایه بتوضیح الکفایه) دا ههیه (خال، ۱۹۵۷: ۳۳)

که (غصن بان) به حیسابی ئهجهد دهبیته (۱۱۹۳). ئیدی ههبوونی ئهولادی کور، به هیچ شیهیهک پشتراستهکراوه و نهیوه.

۳.۲.۴ بهرپرچدانهوه و سرینهوهی بیروباوهری داهینان له دیندا

مهلا عهبدوللای بێتووشی ههر له سهرمتهی دهست کردنی به خویندن و ناشنابوونی لهگهڵ زانستی شههزی، باوهری به زانستی بهکردار ههبووه، بۆیه ههر لهو کاتانهدا که له لای (ابن الحاج) و (صبغة الله حیدری) دهخوینی، له چوارچێوهی یاسا و رێسای شههزی پیرۆزی ئیسلامدا هیچ ههول و تهقه لایهک بۆ بهرپرچدانهوه و سرینهوهی باوهری داهینان له دیندا نهووستاوه و هیچ کات لێی سل نهبوتهوه. بهردهوام له ههولێ ئهوهدا بووه که هزری ئیسلامیهی راستهقییه و سهقامگیرکردنی ئهحکام و واجباتی دینی به شیهی شههزی له کۆمهڵگادا بوونی ههیه و به کردار ئهوهی سهلماندووه. جا ههر بۆیه لهو کاتهی (محمد بن عبدالوهاب) دامهزرێنهری وههابییهت له نهجدهی سهعودی، سههزی ههلا و لهگهڵ سهروک هۆزی شاری (عیینه) بهناوی (عثمان بن حمد) ههماههنگ دهبیته و هزر و ئایدای خۆی دمخاته ناو میشکی و دهیخاته سههزی رێچکهی وههابییهت و (محمد بن عبدالوهاب) دهست دهکاته به بێرێزی کردن و تیکر وخاندنی گۆری سهحابه و پیاوچاكان لهوان (زمیدی کوری خهتتاب) ی برای عومهری کوری خهتتاب (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۷۰). مهلا عهبدوللای لهگهڵ مهلامحمودی برای له سههر فرمانی حاکی ئیحسا، دهچێته لای (محمد بن عبدالوهاب) و لهگهڵی دهکۆینه باسی و قانیهی زۆر و کوری وهههاب ناتوانی له بهرامهر ئهو دوو ئهستهیره درهوشاوهی ناسمانی زانستی کوردستاندا خویندنی و له گفتوگۆ لهگهڵیاندا تووشی شکست دێت و دهیهوێست پلانی قیزهونی کوشتنی ئهو دوو برایه جیهیهکی بکات که نهیتوانی و توشی شکست هات. (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۷۱)

شیخ محهممهدی خال له (البیتووشی) دا هیچ ئاماژهیهکی به رووداوه نهکردووه. پێدهچێ، له بهر ئهوهی که خۆی له بهرهی قوتابخانهی ئیسلامی دابوو و بهجۆریک ئهو قوتابخانه له ههندێ رووی باوهری دینی، ئایدیا و هزری وههابییهت دهگریتهوه، باسی لهو رووداوه نهکردووه یان ههر سهراچاوهیهکی وای له دهستدا نهبووه ئهو به سههرهاتهی بێتووشی نهبیستوووه؛ بۆیه هیچ ئاماژهیهکی پێ نهکردووه.

ئهو رووداویکی گرینگه لهرووی میژوویی و دههزی دمخاته که زانیانی کورد چهنده راستهقییه و بهکردار له خزمهتی سههزستی ئایینی پیرۆزی ئیسلامدا بوون و زۆر به وههههه پابهندی شههزی بوون که میژووی زانیانی کورد پریهتی لهو بابته و خزمهتگوزاری راستهقییهی ئایین و زانست و خهڵک بوونه.

۳.۲.۵ شیعره کوردیهکانی بێتووشی

ههموو ئهو سهراوانهیه که لێکدانهوهیان بۆ شیعرهکانی بێتووشی کردووه و کار و چالاکی ئهویان لهرووی هونهری شیعرییهوه خستۆته بهر دیدی خوێنهران، تهنیا باسیان له شیعره عههزی و فارسیهکانی بێتووشی کردووه و هیچ ئاماژهیان به شیعری کوردی بێتووشی نهکردووه.

له کتیبی (البیتوشی) شیخ محهممهدی خالیشدا، تهنیا ههروهک سهراوهکانیتر باس له یهک دیره شیعرى بیتوشی کراوه که شیخی خال دهفر موویت: نهو شیعره ی له سالی ۱۹۴۵ له گۆقاری گهلایژدا چاپ کراوه.

"و من أدبه الكردی هذا البيت الذى أوردته مجلة (گهلایژ) الزاهرة جزئها الاول لسنة (۱۹۴۵ م) و الذى يدل بمبناه و معناه على أنه من قصيدة بلغة راقية فى التوحيد و يقول:"

له دیباجه ی کتابی حسنی عالم ههروهق لادهم

دهبینم مبحثی و صفت له ههرو فصلی له ههرو بابی (خال، ۱۹۵۷: ۹۲)

تهنانهت توژمه رانیس له توژینهو مکانیادا نهو بابتهیان وهک رمخنه لهسهو بیتوشی جی کردوه که هیچ گرینگی و بههای به نهدهی کوردی نههخشیهو. له کونفرانسی بیتوشی له سهردشت تهوای توژمه ران ناماژمیان بهو بابته کردوه. بهلام لهراستیدا له رابردوو و سهردمی بیتوشیدا، نووسین به زمانی کوردی لهناو نووسهران و شاعیراندا زور باونهووه و نووسینیان ههرو بهزمانی بیگانه بووه وهک شاعیر دهلانت:

تیرهختی بین که من از غیر خواهم قدر خویش

خود نمیدانم ولى قدر و بهای خویشتن (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۱۱۰)

ماموستا شیخ رهوفی نهقشبندی له دهستپکی شهرجی (کفایه المعانی)دا، چهند دیریکی له غهزلی بیتوشیدا نووسیه بهزمانی شیرینی کوردی، که دهرخسری نهو راستیهیه که بیتوشی هیچ کهمتسخم نهبووه له بوژاندنهووه و گرینگی پیدان به زمانی دایک و له سهردمی گهنجیدا نهو غهزلهی نووسیهو. زوربهی تهمنی بیتوشی له ولاتانی عهروبی بووه و نووسین به زمانی دایکیش لهوکاتهدا وهک شتیک به عهیب دهزانرا و نهو کهسهیان به نهخویندهوار دهزانى. (نقشبندی، ۲۰۱۱: ۱۰۵) لهگهل نهوش بیتوشی جگه له زمانی عهروبی، به فارسی و کوردیش (زمانی دایک)شیعرى هونیهو.

یاری من نازک بهدهن شیوهپهری خوش مهزهره

خوی گوله بوئی به وینهی بوئی میسک و عهنبهره

تاقی نهبروی وهک کهوانی رۆستهه و ههیدهر نهچی

میلی برژانگی به وینهی زهرگ و نیزه و خهنجهره

زولفی تاتای چین له سهرو چین پچی داوه خوارو ژور

ههرو دهلیلی ماری رهشه مزلی له کیوی خاوهرو

روومهتی خشتی دهلیلی سیوهو له باغی جهننهته

کهسکو نالو زهردو سوورو مورو مهیلوه نهسمهره

لیوی گول رهنگی وهکوو یاقوت به نرخ و قیمهته

بو رهواجی مهملهکهت عهینی نهبات و شهکهره

قامهتی سهروهو له ناو باغی نترهدا ههلهچوهو

دایرهی کولمه ی له ناو عالم وهکوو رۆژ نهوهره

نه ی رهقیب مهنعم مهکه نهوړو له وهسلی دولبهرم

(قاضی ار با ما نشیند بر فشاندد دست را)

(نقشبندی، ۲۰۱۱: ۱۱۰)

کهواته دهر کهوت که بێتوشی هیچ کات له نووسینی به تایبەت شیعر به زمانی دایک کهمتەر خەمی نه‌کردوو و نموونهی ئەم شیعره دهر خەری ئەم راستییه.

ناکام

له کوتاییدا بهوه گەشتین که:

یه‌که‌م: شێخ محهممەدی خاڵ، زانایه‌کی لێهاتوو و کاریگەر بووه، هەم له سەردەمی خۆیدا و هەمیش له ئێستادا. به‌ر هەم و نووسراوەکانی دهر خەری ئەم بابەتەن به‌ته‌واوتی. خاوەنی تایبەتمەندی تاکه له نووسیندا که جیگه‌ی سەرنجه.

دووه‌م: کتێبی (البیتوشی)، به‌ر هەم‌یکه‌ی ناوازه‌ی خاڵه، چ له رووی گرینگیدان به‌ میژووی ژبانی بێتوشی وه چ له رووی ئەدەبیه‌وه. شێخی خاڵ به‌ تیگه‌یشتنی ئەخلاقى بێ‌وینه ژبان و به‌سەر هاتی بێتوشی وەک (البیتوشی) هیناوتە به‌ر هەم.

سێهەم: بومان دهر کهوت که زانایانی کورد چەندە راستەقینه و به‌کردار له‌ خزمەتی سەرخستنی ئایینی پیرۆزی ئیسلامدا کاریان کردوو و زۆر به‌ وەرعه‌وه پابەندی شەریعت بوون. میژووی زانایانی کورد پریه‌تی له‌و بابەته و خزمەتگوزاری راستەقینه‌ی ئایین و زانست و خەڵک بوونه، شێخی خاڵ و بێتوشی نموونه‌ی دیاری ئەم گۆرەپانەن.

سەرچاوه‌کان

- ۱- خاڵ، محمد (۱۹۵۷)، البیتوشی، بغداد، مطبعة المعارف.
- ۲- فروزانفر. بدیع‌الزمان (۱۳۸۵)، سخن و سخنوران، تهران. خوارزمی.
- ۳- نقشبندی، شیخ عبدالرؤف (۱۳۹۰). گنجینه گرانمایه، اربیل، رۆژ هەلات.
- ۴- یزدی، مجتبی (۱۳۸۷)، فلسفه اخلاق، قم.
- ۵- منزوی، احمد (۱۳۷۰)، فهرست مشترک نسخه‌های خطی، اسلام‌آباد.
- ۶- صولی، محمد بن یحیی (۱۹۷۹)، اخبار الشعرا المحدثین، بیروت.
- ۷- سلطانی، رحیم (۱۳۸۰)، دستور زبان کردی، مهاباد.
- ۸- محمدسالح، ئاراس (۲۰۱۵)، م. شێخ محهممەدی خاڵ له کۆمه‌له‌ دیداریکـی رۆژنامه‌نووسیدا. سەردەم.
- ۹- دهسته‌ی نووسەرەکان (۲۰۲۱)، کۆبەر هەمی خاڵ، ناوه‌ندی هزرو روشنبیری خاڵ.

چکیده

مدارس و حجره‌های سنتی کردستان، از بدو تأسیس و آغاز به فعالیت‌های علمی، بسان مراکز مهم علمی، نقش چشمگیری در تربیت و پرورش شخصیت‌های بی‌نظیر علمی- ادبی داشته است که تاریخ کردستان بدان می‌نازد. یکی از شخصیت‌های درخور توجه کورد، فارغ التحصیل از همین مدارس سنتی، شیخ محمد خال می‌باشد.

خال، بسان ستاره‌ای درخشان در آسمان دین و دانش کردستان، با نور و روشنایی، تاریکی جهل را زدود و خارج از مرزهای کردستان را نیز در نور دیده است. شخصیتی صاحب‌نظر و اهل فکر و اندیشه، دارای تألیفات عدیده در موضوعات مختلف از جمله تفسیر قرآن کریم، تاریخ، نگارش بیوگرافی دانشمندان کورد و ... ، که درخور توجه است. خال، مدتها چون غواصی ماهر، عمق دریای دانش و معرفت اسلامی- کوردی را تجربه کرده و در این زمینه آثار علمی را از خود به یادگار گذاشته است.

آنچه که درخور توجه است و در این زمینه تلاش بی دریغی به انجام رسانده است، نوشتن شرح حال و آثار چند تن از دانشمندان کورد از جمله، شیخ معروف نوده‌ی، علامه ملا عبدالله بیتوشی و مفتی زهاوی است که سندی متقن از دلسوزی و تلاش‌های خال جهت احیای میراث ملی به‌شمار می‌رود.

در تحقیق حاضر، سعی شده است کتاب (البیتوشی) خال را، با دیدی علمی، منصفانه و نقدگرا واکاوی نماییم.

شیوه‌ی تحقیقی مقاله، تحلیلی- توصیفی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه: خال، البیتوشی، مفاهیم اخلاقی